

ХІХ АСРГА ОИД ХОРИЖ МАНБАЛАРИДА ЎЗБЕК ХОНЛИКЛАРИДАГИ ЭТНОНИМ ВА ЭТНОТОПОНИМЛАР

Зокиров Б.И.

Тошкент давлат шарқишунослик
университети докторанти
zbexzodz@gmail.com

Аннотация: Мазкур мақолада ХІХ аср ўзбек хонликларида оид хориж сайёҳлари ҳамда давлатларнинг расмий вакиллари сафар хотиралари асосида яратилган “сафарномалар”да учрайдиган жой номларининг умумий таркибидаги этнотопонимлар ҳамда уларнинг Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларининг этник таркибини ўрганишидаги аҳамияти таҳлил қилинган. Этнотопонимларни маълум тарихий асарлар асосида манбашунослик ҳамда тарихишунослик аспектида кўриб чиқиш жой номларини ўрганиш соҳаси тарихий топонимиянинг долзарб масалалиридан бири ҳисобланади. Сабаби топонимларнинг ушбу тури тегишли ҳудуд аҳолиснинг этник таркиби, ижтимоий-муносабатлари, демографик жараёнлар ва уларга таъсир қилган омилларни ўрганишида ўзига хос амалий аҳамиятга эга ҳисобланади.

Калит сўз ва иборалар: географик ном, этник таркиб, топоним, макротопоним, этноним, этнотопоним, топонимик қамлам, қабила-уруғ.

Аннотация: В данной статье анализируются этнотопонимы в общей структуре топонимов, встречающиеся в путевых воспоминаниях иностранных туристов и официальных представителей государств, связанных с узбекскими ханствами ХІХ века, и их значение в изучении этнического состава Бухарского, Хивинского и Коканского ханств. Этнотопонимы, основанные на определенных исторических произведениях, в аспекте источниковедения и историографии, области топонимии являются одним из актуальных вопросов исторической топонимии. Причина в том, что этот тип топонимов имеет особое практическое значение при изучении этнического состава, социальных отношений, демографических процессов и факторов, влияющих на них.

Ключевые слова и фразы: географическое название, этнический состав, топоним, макротопоним, этноним, этнотопоним, топонимический охват, племя-семья.

Annotation: This article analyzes the ethnotoponyms in the general structure of place names found in the travel memoirs of foreign tourists and official representatives of the states related to the Uzbek khanates of the 19th century and their importance in studying the ethnic composition of the Bukhara, Khiva and Ko'kan khanates. Ethnotoponyms based on certain historical works in the aspect of source studies and historiography, the field of place names study is one of the actual issues of historical toponymy. The reason is that this type of toponyms is of special practical importance in the study of ethnic composition, social relations, demographic processes and factors influencing them.

Key words and phrases: geographical name, ethnic composition, toponym, macrotoponym, ethnonym, ethnotoponym, toponymic scope, tribe-family.

ХІХ асрнинг бошларидан эътиборан ўзининг қизғин палласига кирган инглиз-рус рақобатининг марказларидан бири шубҳасиз, Марказий Осиё

хонликлари эди. Шу нуқтайи назардан Россия империясининг Ҳиндистонга эгаллашга қаратилган азалий орзусини Ўрта Осиёда тўхтатишга жиддий киришган Британия ҳукумати минтақадаги давлатларнинг Россия империясига қарши курашишга амалий ёрдам бериш таклифи билан ўзининг расмий вакилларини ўзбек хонликларига жўнатади. Айни пайтда ҳудудни ўрганиш мақсадида ташриф буюрган элчи, савдогар, миссонер кўринишидаги вакилларнинг сафар хотиралари асосида яратилган асарлари ҳудуд тарихи, иштимой-иқтисодий ҳаёти ҳамда этнографиясига тадқиқ этишда муҳим аҳамият касб этади. Шу ўринда, ушбу муаллифлар ўзларининг саёҳатлари давомида минтақанинг турли ҳудудларидан ўтганки, ушбу йўналишлардаги жой номлари хонликларнинг тарихий географияси, маъмурий тузилиши, аҳолининг жойлашуви ҳамда ҳудуднинг этник таркибига оид қимматли маълумотларни ўзида акс эттиради. Хусусан, ушбу туркум манбалардан бири XIX асрнинг 30 йилларида Хива ва Бухорога ташриф буюрган сайёҳлардан бири Артур Конолли бўлиб, унинг сафар таъсиротлари ҳақида ёзилган *“Journey to the North of India, overland from England, through Russia, Persia, and Affghaunistaun”* асари минтақа тарихига оид муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Артур Канолли 1829 йилнинг 10 августида Лондондан йўлга чиқиб, Франция, Германиянинг шимолидаги Гамбург шаҳри, Болтиқ денгизидан ўтиб, Фин кўлтиғи орқали Петербургга келади. Кейинчалик унинг саёҳати туркманлар ва афғонлар ҳудудлари, қолаверса, *Хива, Бухоро, Қобул, Хуросон, Афғонистон* орқали Ҳиндистонгача давом этган [1: 13]. Асарда Ўрта Осиёдаги йирик шаҳарлардан *Goorgaun* (Урганч), *Khiva* (Хива), *Karazm* (Хоразм) каби шаҳарлар номлари қайд этилади. Ушбу сафарноманинг аҳамиятли жиҳатларидан яна бири, унда Хива хонлигидаги *aralian* (оролликлар), *kirghiz* (қирғизлар), *toorkmins* (туркманлар), шунингдек, туркманлар таркибидаги уруғларидан *goklan* (гўклан), *yimoot* (ёвмут), *tekkah* (такя), *attah* (ота) каби уруғлари ва уларнинг Хива хонлиги бўйича жойлашувига оид қимматли маълумотлар учрайди. Айниқса, сафарномада

қайд этилган явмутлар шажарасининг генеологик схемаси Ўрта Осиёдаги ушбу уруғ билан боғлиқ этнотопонимларни изоҳлашда ўзига хос амалий аҳамият касб этади [1: 417].

Ўрта Осиёга ташриф буюрган европалик сайёҳлар ичида Александр Бёрнснинг сафарномаси ҳам ўзининг маълумотларга бойлиги билан ажралиб туради. Шотланд дипломати ва тадқиқотчиси 16 ёшлигида “Ост Индия” компаниясининг армияси сафига қўшилади ҳамда хизмат йиллари давомида шарқ тилларидан урду ва форс тилларини ўрганади. Шубҳасиз, унинг энг муҳим асари 3 томлик “*Travels into Bokhara*” (Бухорога саёҳат) асари бўлиб [2: 398], унда муаллиф 1829, 1832, 1833-йиллардаги Осиёга сафар таасуротларини баён қилган. Асарда Ўрта Осиёдаги *Khiva*(Хива), *Orgunje*(Урганч), *Kurshee*(Қарши), *Bokhara*(Бухоро), *Samarcand*(Самарқанд) каби шаҳарларнинг номи тилга олинади. Шунингдек, муаллиф Бухоро амирлиги аҳолисининг этник таркибига тўхталар экан, амирликда ўзбеклардан ташқари *яхудийлар* (*jews*), *ҳиндлар* (*hindos*), *форслар* (*persians*), *туркманлар* (*toorkmauns*) яшашини қўшимча қилади.

XIX асрнинг 30 йиллари охиридан бошлаб Ўрта Осиёга кириб келган сайёҳларнинг, асосан, сиёсий мақсадда кириб келганлигини сафарномаларнинг умумий мазмунидан ҳам билиб олишимиз мумкин. Шундай бўлса ҳам ушбу даврда кириб келган муаллифларнинг асарларида Ўрта Осиёга тегишли кўплаб жой номлари қаторида айрим этнотопоним ва этнонимлар ҳам учрайди. Хусусан, 1839 йилда Хивага юборилган капитан Жеймс Абботнинг сафарномаси хонлик ижтимоий-иқтисодий ҳамда сиёсий ҳаётини ўрганишда ўзига хос қийматга эга [5: 401]. Асарда *Khaurism* (Хоразм), *Khiva* (Хива), *Huzzarrasp* (Ҳазорасп), *Bokhara* (Бухоро), *Dahsh Hawz* (Тошховуз), *Kohna Wuzeer* (Кўҳна Вазир), *Ghoonguraut* (Кўнғурот), *Karakalpak* (Қорақалпоқ) каби умумий жой номлари таркибида айрим этнотопонимлар мавжудлиги диққатга сазовордир. Шунингдек, асарда хонликдаги *oozbeg*(ўзбек), *toorcumuns*(туркман), *koozulbaush*(қизилбош),

kuzzauk(қозоқ), *chowdhoor*(човдур), *afghaun*(авгон), *kahr-a-kulrauk* (қорқалпоқ) каби этнонимларнинг ҳудудий жойлашувига оид қимматлар маълумотлар ҳам учрайди.

1842 йилда Бухоро амири Амир Насруллоҳон фармони билан қатл этилган инглиз офицерлари Ч.Стоддарт ва Р.Каноллининг тақдирини билиш мақсадида, Англиядан Бухорога юбориладиган элчилик миссиясига бошлик этиб тайинланган руҳоний, яҳудий миллатига мансуб Жозеф Волфнинг сафарномаси ҳам муҳим манбалардан биридир[6; 384]. Хусусан, асарда муаллиф *Khiva* (Хива), *Bokhara* (Бухоро), *Khokand* (Қўқон), *Samarcand* (Самарқанд), *Shahr Sabz* (Шаҳрисабз), *Toshkand* (Тошкент), *Organtsh* (Урганч), *Oratepa* (Ўратена), *Korakol* (Қоракўл), *Karkee* (Карки), *Jesagh* (Жиззах) каби шаҳар номлари, шунингдек, ушбу шаҳарларда яшовчи, *kasaks* (қозоқлар), *kirgiz* (қирғизлар), *jews* (яҳудийлар), *nogays* (нўғайлар), *usbeks* (ўзбеклар) каби этнонимлар ҳақида қимматли маълумот беради. Бундан ташқари, сафарномада Бухоро яҳудийлари хўжалиги, машғулоти, этнографиясига оид қимматли маълумотлар бериб ўтадики, ушбу маълумотлар Бухоро яҳудийларини ўрганишдаги ўзига хос ўринга эга.

Ўрта Осиёга ташриф буюрган европалик сайёҳлар орасида энг кўп жой номлари, шубҳасиз, А.Вамберининг асарларида қайд этилган бўлиб, муаллиф ҳудудга ташрифи натижасида минтақа тарихига оид бир неча асарлар ёзиб қолдирган [8: 488]. Хусусан, А.Вамбери томонидан ёзилган “Марказий Осиё географик номлари”, қисқача кириш сўз ва минтақадаги 600 дан ортиқ жой номларини ўз ичига олувчи асар, гарчи айрим хатоликлар бўлсада, XIX асрдаги Ўрта Осиёдаги мавжуд жой номларини ўрганишда топонимистлар томонидан алоҳида эътироф этилиб келинади [9: 35]. А.Вамберининг сафарномасида Хива хонлигидаги 32 шаҳар номини қайд этиб ўтади [8: 343]. Шунингдек, уларнинг ичидаги *Kungrat* (Қўнғирот), *Mangit* (Манғит), *Khoha Ili* (Хўжайли), *Chimboy* (Чимбой), *Kiptchak* (Қипчоқ), *Khitay* (Хитой), *Kiet* (Қиёт), *Djagatai* (Чигатой), *Yilali* (Алиели), *Noks* (Нукус), *Kiet-Kungrat* (Қиёт

Кўнғирот), *Kangli* (*Қангли*) каби шаҳарлар этнотопоним эканлиги алоҳида диққатга сазовордир.

А.Вамбери ўзининг сафарномасида нафақат пойтахт Хива, балки бошқа йирик шаҳарлардаги асосий қишлоқларни ҳам санаб ўтади. Муаллиф асаридаги санаб ўтган хонликдаги бундай аҳоли масканларининг айримлари этнонимлар асосида шаклланган жой номлари бўлиб, уларнинг сирасига Хива шаҳридаги *Kinik* (*Қиниқ*), *Khasion* (*Ғозиён*), *Toyasitchi* (*Туячи*), *Tashayak* (*Тошоёқли*), *Sirtcheli* (*Сирчели*), *Kiet* (*Қиём*); Ҳозарасп шаҳридаги *Khojalar* (*Хўжалар*), *Eshontepa* (*Эшонтепа*), *Nogman* (*Найман*), Янги Урганч шаҳридаги *Karamaza* (*Қарамаза*), *Kiptchaklar* (*Қипчоқлар*), Кўнғирот шаҳридаги *Kiet* (*Қиём*), *Nogai* (*Нўғай*), *Sarsar* (*Эрсару*); Тошҳовуз шаҳридаги *Kongrudlar* (*Кўнғиротлар*), *Bastirmali* (*Бостирмали*); Гурлан шаҳридаги *Djelair* (*Жалоур*), *Alchin* (*Олчин*), *Tashkali* (*Тошқаллали*), *Kargali* (*Қарғали*); Хўжайли шаҳридаги *Naymanlar* (*Найманлар*), *Kamishchali* (*Қамишчали*); Шаҳобод шаҳридаги *Khojalar* (*Хўжалар*); Қиличнӣёзбий шаҳридаги *Bogolon* (*Боголон*), *Alielibay* (*Алиэлибой*); Манғит шаҳридаги *Kiatlar* (*Қиётлар*), *Kenegoz* (*Кенагас*); Қипчоқ шаҳридаги *Nogai eshon* (*Нўғай Эшон*), *Kondjirgali* (*Қонжигали*), *Kanlilar* (*Қанглилар*); каби этноойконимларни киргизиш мумкин.

А.Вамберининг Ўрта Осиё хонликларида қилган сайёҳати натижасида биз юқорида тўхталиб ўтган “Ўрта Осиёга саёҳат” асаридан ташқари, 1868 йилда Лондонда нашрдан чиққан “Ўрта Осиё очерклари” номли асари ҳам қимматли манбалардан бири ҳисобланади [7: 460]. Асарда муаллиф хонликлар даври ижтимоий-тарихий топографияси, аҳолининг этник таркиби, ўзбек ва туркман уруғлари билан боғлиқ этнонимлар, шунингдек кўплаб жой номлари қайд этилган. Хусусан йирик жой номларидан *Хива*, *Тошҳовуз*, *Кўнғирот*, *Янги Урганч*, *Алиэли*, *Гурлан*, *Хитойи*, *Қипчоқ*, *Порсу*, *Ҳозарасп*, *Хўжайли*, *Хонқа*, *Карки*, *Чоржўй*, *Шаҳрисабз*, *Қариши*, *Бухора*, шунингдек, Бухоронинг қадимий жой номларидан *Кармана*, *Нур*, *Таваис*,

Ишқуҳкат, Зандане, Реване, Эфишане, Беркенд, Ромитан, Пойкенд, Фароб каби тарихий топонимларининг этимологиясига оид қимматли маълумотлар қолдиради. Гарчи ушбу сафарномада этнотопонимлар нисбатан камроқ қайд этилган бўлса-да, этнотопонимларни шаклланишига асос бўладиган этнонимлар этарлича учрайди.

Ўрта Осиёнинг тарихий-географик жой номлари, шунингдек, ҳудуднинг этнография, этник тарихига оид кенг кўламли маълумотлар акс эттирилган сафарномалардан яна бири Генри Лансдейлнинг “*Russian Central Asia*” (Россияликлар Ўрта Осиёда) асари ҳисобланади [4: 440]. Асли касби черков роҳиби бўлган Генри Лансдейл 1879-1882 йиллар давомида 2 та йирик саёҳатни амалга оширган. Хусусан, улардан бири Сибирга, иккинчиси эса Ўрта Осиёга бўлиб, айнан 179 кунлик иккинчи саёҳати натижасида юқоридаги асарни яратади. Г.Лансдейл, иккинчи саёҳати натижасида *Семипалатинск, Кулжа, Тошкент, Қўқон, Самарқанд, Қариш, Бухоро, Хива, Марв* каби шаҳарлардан ўтиб, жами 12145 мил (19545 км) масофа босиб ўтади [12]. Муаллиф ушбу ҳудудлардан ўтар экан жуда кўплаб топонимларни кундаликларида қайд этган бўлиб, уларнинг ичида *Kungrad, Hojeili, Ilieli, Manghit, Kurama, Kurama-Tau, Mogol-Tau, Aravan, Durrmoncha, Uygur, Guz kishlak, Goklenkal’a, Urus kishlak, Karamazy, Govozali, Kiatly, Hindu sarai, Djiguiit-kala* каби кўплаб этнотопонимларни қайд этиб ўтади. Шунингдек, Генри Лансдейлнинг қайд этишича, Амударё вилоятида аҳолининг этник таркибини асосан *қорақалпоқлар, қozoқлар, туркманлар, ўзбеклар, форслар* ва *урал казаклари* ташкил қилади. Улардан ўзбек ва тожиклар ўтроқ аҳолининг асосий қисмини ташкил қилса, қирғизлар асосан кўчманчи шаклда яшаган [4]. Бухоро амирлигида эса *tajiks (тожиклар), persians (форслар), jews (яхудийлар), hindus (хиндлар), arabs (араблар), uzbegs(ўзбеклар), kirghese (қирғизлар)* каби йирик этнонимлардан ташқари, ўзбекларнинг *djagatai (чиғатой), kipchak (кипчоқ), min (минг)* каби уруғлари ҳам истиқомат қилишини қайд этиб ўтади. Умуман олганда, муаллифнинг

ушбу асари ўз даврида Ўрта Осиё бўйича яратилган хориж сафарномларидан маълумотлар ўта бойлиги билан ажралиб туради.

Буларга қўшимча равишда, америкалик яна бир сайёҳ Южиан Скайлернинг Ўрта Осиёга қилган саёҳати натижасида ёзиб қолдирган сафарномаси ҳудуддаги жой номлари, тарихий топонимларни ўрганишда ўзига хос ўринга эга. У 1870-1876 йилларда АҚШнинг Санкт-Петербургдаги дипломатик миссиясига котиб сифатида фаолият юритади ва шу вақт оралиғида Ўрта Осиёга саёҳат қилиб, сафар натижалари ҳақида АҚШ Миллий География жамиятига батафсил маълумотлар жўнатиб, 2 жилддан иборат “*Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Гулжага саёҳат қайдлари*” номли асар ёзган [11: 10]. Асар 1876-1877 йилларда Нью-Йоркда китоб ҳолида нашр этилган [3: 439]. Шунингдек, ушбу манба 2019 йилда З.Саидбобоев томонидан таржима ва изоҳлар билан ўзбек тилида нашр қилинган [11: 338]. Сафарномада Ю.Скайлер *Сирдарё, Тошкент, Самарқанд, Зарафшон водийси, Хўжанд, Қўрама, Қўқон, Бухоро* ҳудудларидаги кўплаб жой номларини қайд этиб ўтади. Асарда муаллиф минтақадаги кўплаб тарихий топонимларнинг маъносини, хусусан, *Тошкент, Самарқанд, Жиззах, Шахрисабз, Китоб* каби йирик шаҳарлар ҳамда кўплаб микротопонимларни маъносини изоҳлашга ҳаракат қилган. Гарчи, ушбу сафарномада Ю.Скайлер томонидан қайд этиб ўтилган жой номлари ичида этнотопонимлар миқдор жиҳатдан кўпчиликини ташкил қилмаса-да, этнотопонимларга асос бўлувчи кўплаб этнонимлар ва уларнинг ҳудудий жойлашувига оид қимматли маълумотларни топиш мумкин. Хусусан, асарда *араб, жалойир, кенагас, мангит, минг, найман, олчин, уйғур, турк*

Хулоса ўрнида шунини айтишимиз мумкинки, Ўрта Осиёга XIX асрда ташриф буюрган хориж сайёҳларининг “сафарнома” туркумидаги асарлари, тарихий жараёни иштирокчиси сифатида воқеаларга жонли гувоҳ бўлган кишилар томонидан ёзилганлиги учун ҳам қимматлидир. Биз ушбу манбаларнинг хронологик кетма-кетлигидан келиб чиққан ҳолда улардаги

жой номларининг пайдо бўлишига асос бўлган иштимой-иқтисодий жараёнлар, ҳудуднинг этник ҳолати ҳамда тил хусусиятини аниқлаш каби илмий муаммоларни ечишда бевосита маҳаллий манбаларга қўшимча равишда фойдаланишимиз мумкин.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Arthur Conolly. Journey to the north of India overland from England through Russia, Persia and Afghaunistaun. Vol. 1. London, 1834. – 417 p.
2. Burnes Alexander. Travels into Bokhara. Vol 1. –London: John Murray, Albemarle street, 1829. –398 p.;
3. Eugene Schuyler. Turkistan notes of journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Khuldja. Vol. I. New York: Scribner, Armstrong & CO, 1877. – 439 p.;
4. Henry Lansdell. Russian Central Asia (including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv). Vol. 1. –London. 1885. –687 p.
5. James Abbott. Narrative of a journey from Heraut to Khiva, Moscow, and St.Petersburgh, during the late Russia invasion of Khiva; some account of the court of Khiva and the kingdom Khaurism. Vol. 1. London, 1843. – 401 p.
6. Joseph Wolff. Narrative of a mission to Bokhara, in the years 1843-4845. New York, 1845. – 384 p.
7. Vambery A. Sketches of Central Asia, additional chapters on my travels, adventures and on the ethnology of Central Asia. –London: Wm. H.Allen&CO., 13, Waterloo Place, Pall Mall, S.W., 1868. – 460 p.
8. Vambery Arminius. Travels in Central Asia. –London: John Murray, Albemarle street, 1864. – 488 p.;
9. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. –Тошкент: Фан, 1965. – 80 б.
10. Wambery H. Die Geographische Nomenklatur zentralasten, Petermanns, mittulungen. Band 37, 1891.

11. Южин Скайлер. Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Гулжага саёҳат қайдлари. /тарж. З.Саидбобоев. –Тошкент: O'zbekiston, 2019. – 338 б.
12. <https://www.wdl.org/ru/item/16720/manifest> // Elizabeth Baigent, “Lansdell, Henry (1841–1919),” in Oxford Dictionary of National Biography (Oxford, U.K.: Oxford University Press, 2004).
13. Zokirov, B. I. (2022). ETHNOTOPONYMS IN THE WORKS OF FOREIGN TOURISTS WHO VISITED CENTRAL ASIA IN THE XIX CENTURY AS A SOURCE IN THE STUDY OF THE SOCIAL STRUCTURE OF THE POPULATION. *Frontline Social Sciences and History Journal*, 2(01), 1-8.
14. Zokirov, B. I. U. (2021). Works of foreign tourists visiting Central Asia in the XIX century as a source in the study of regional ethnotoponyms. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF HISTORY (2767-472X)*, 2(10), 33-38.
15. Zokirov B.I. (2022). ETHNOANTHROPONYMIC LAYER IN THE STRUCTURE OF PLACE NAMES OF UZBEK KHANATES OF THE XIX CENTURY. *World Bulletin of Social Sciences*, 7, 96-99.
16. Зокиров Б.И. (2021). ТОПОНИМИК ТАДҚИҚОТЛАРДА ТАСНИФЛАШ МУАММОЛАРИ ВА УЛАРДА ЭТНОТОПОНИМЛАРНИНГ ТУТГАН ЎРНИ. *ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ*, 4(6).
17. Зокиров Б.И. Рус ва хориж сайёҳларининг сафарномаларида Хива хонлигига оид айрим этнонимларнинг ёритилиши (XIX аср манбалари мисолида)//Innovative, educational, natural and social sciences, 2021.

НАДРМУҲАММАДХОН ДАВРИДА ФАРҒОНА ВОДИЙСИ

Мусаев А.Б.

ФарДУ докторанти
shaxbo1990.ab@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада Надрмуҳаммадхон (1642-1645) даврида Бухоро хонлигининг шарқий ҳудуди бўлган Фарғона водийсининг сиёсий ҳаёти манбалар ва илмий адабиётлар орқали таҳлил этилган.